

ДИСКУСІЇ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО КНЯЗЯ РЮРИКА

Наталія РАЙТАРОВСЬКА

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто версії походження літописного князя Рюрика. На основі сучасних досліджень, а також даних археології підтримано гіпотезу Фрідріха Крузе, який ототожнив Рюрика з Рориком Ютландським.

Ключові слова: літописний Рюрик, вікінги, Рорик Ютландський, Скольдунги, саги про древні часи, ободрити, Фризія.

Літописний Рюрик по нині залишається однією із найдискусійніших осіб у світовій історіографії. Вчені ламають голови над його походженням вже понад триста років, але проблема ще дуже далека від свого завершення через недостатню джерельну базу, основу якої становлять саги та хроніки франкських королів. Походження Рюрика торкалося чимало вчених¹⁸⁷, які висували різні версії походження князя, аж

¹⁸⁷ Крузе Ф. О происхождении Рюрика / Фридрих Крузе // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1836. - № 1. - Январь. - С. 43-73; Thomsen V. Ancient Russia and Scandinavia and Origin of the Russian State / William Thomsen. - Oxford; London. - 1877. - 245 p.; Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. - К., 1994. - Т. I: До початку XI віка. - 649 с.; Беляев Н. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи / Николай Беляев // Seminarium Kondakowinum. - Praha, 1929. - Т. III. - S. 215-270; Мошин А. Варяго-русский вопрос / Алексей Мошин // Slavia. - 1931. - Т. X. - С. 109-136, 343-379; Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский / Генрик Ловмянский // Скандинавский сборник. - 1963. - Вып. 7. - С. 221-249; Ловмянский Г. Русь и норманны / Генрик Ловмянский. - Москва, 1985. - С. 127; Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X - первой половине XIII века / Елена Рыдзевская. - Москва, 1978. - С. 166-168; Рыбаков Б. Киевская Русь русские княжества XII-XIII вв. / Борис Рыбаков. - Москва, 1982. - С. 286; Фроянов И. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / Игорь Фроянов // Вопросы истории. - 1991. - № 6. - С. 3-15; Свердлов М. Rorik (Hroekr) i Gordum / Михаил Свердлов // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Пашуто. - Москва, 1994. - С. 36-40; Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів / Леонтій Войтович. - К., 1992. - 199 с.; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи

до заперечення його існування взагалі, вважаючи вставку в "Повісті минулих літ" звичайною літописною легендою, яку написали на замовлення Володимира Мономаха.

Згідно із повідомленням "Повісті минулих літ", Рюрик був запрошений у 862 р. до Ладоги, яка тоді була столицею Славії, значного племінного союзу словен, кривичів та чуді¹⁸⁸. Археологи зафіксували на стику горизонтів E2-E1 грандіозну пожежу близько 860 р., внаслідок якої згоріла чи не вся Ладога.

(кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна та політична роль : Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів, 2000. – 649 с; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.; Войтович Л. Рюрик: легенды и действительность / Леонтій Войтович // Исследования по Русской истории и культуре : Сб. ст. к 70-летию профессора И. Я. Фроянова. – Москва, 2006. – С. 111-121; Войтович Л. Правлячі династії Європи / Леонтій Войтович, Олександр Целуйко. – Біла Церква, 2008. – 464 с.; Войтович Л. Вікінги у Центрально-Східній Європі: загадки Ладоги і Плісеська / Леонтій Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 79-101; Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісеськ. Продовження дискусії на межі XX і XXI століть / Леонтій Войтович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20 : Actes testantibus : Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 142-188; Войтович Л. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок / Леонтій Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 3-35; Войтович Л. Князь Рюрик / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2014. – 120 с.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag) / Омелян Прицак. – К., 1997. – Т. I. – 1080 с; Франклин С. Начало Руси (750-1200) / Саймон Франклин, Джонатан Шепард; под. ред. Д. Буланина. – Санкт-Петербург, 2000. – 624 с.; Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе / Глеб Лебедев. – Санкт-Петербург, 2005. – 658 с.; Сахаров А. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности / Андрей Сахаров // Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – Т. 8: Антиномизм. – С. 9-17; Пчелов Е. Рюрик (Серия "Жизнь замечательных людей") / Евгений Пчелов. – Москва, 2010. – 336 с.; Пчелов Е. Был ли древнерусский Рюрик Рориком ютландским? / Евгений Пчелов // Вопросы истории. – 2012. – № 10. – С. 97-109; Чернов А. В старой Ладоге найден герб Рюрика? / Андрей Чернов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm; Гедеонов С. Варяги и Русь / Степан Гедеонов. – Москва, 2011. – 354 с.; Повесть временных лет / пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. – Москва, 2012. – 512 с.

¹⁸⁸ Спадщина поколінь. Прадавні українські літературні пам'ятки / упоряд. О. Мукомела. – К., 2002. – С. 92.

Це збігається із повідомленням “Повісті минулих літ”, а в таке співпадіння важко повірити. Отже, тут виступає на перший план центральне питання – хто ж Рюрик за своїм походженням? Припущень із цього приводу не бракує, але найвірогіднішою є версія професора Дерптського університету Фрідріха Крузе, за якою літописний Рюрик належав до бічної гілки данської династії Скольдунгів і відомий у західних джерелах, як Рорик Ютландський (жив у той самий час, що і варязький князь Ладоги й теж відзначався притаманною всім вікінгам схильністю до експансіонізму)¹⁸⁹. Сьогодні більшість дослідників підтримує цю гіпотезу, адже на її користь свідчать не лише писемні та археологічні джерела, а й лінгвістичні і топонімічні. Зазначимо, що деякі російські історики відкидають важливість лінгвістичних та топонімічних джерел при вивченні певної історичної особи, вважаючи їх недостатньо вірогідними, щоб на них можна було покластися. Але ж лише завдяки сукупності всіх можливих джерел ми можемо впевнено доводити ті чи інші факти. На такий підхід до історії давно перейшла західна історіографія, яка цілком справедливо твердить, що неважливих джерел не буває, так само, як і об’єктивних.

Одним із доказів скандинавського походження літописного князя Рюрика є скандинавська етимологія не лише його імені, а й імен *Олег*, *Ігор*, *Ольга* та назви *Русь*, що довели провідні світові лінгвісти. Ім’я *Рюрик* зафіксовано численними писемними та археологічними джерелами: його носив дід Гамлета, трагічну історію якого розповів Саксон Граматик.

Також існують рунічні написи цього імені¹⁹⁰. Ім’я *Рюрик* походить від староскандинавського *Hrorekr-Hrerekr*, а *Hrorekr* від *hrodr* – *перемога* і *rikr* – *могутній, славний*, тобто – *непереможний воїн*. Варто зауважити, що сучасні противники скандинавського походження імені *Рюрик* не беруть до уваги дослідження

¹⁸⁹ Докладну добірку західних джерел, де згадується Рорик Ютландський див.: Николаев С. Рерик Ютландский: материалы к биографии / С. Николаев // Повесть временных лет. – Москва, 2012. – С. 469–475.

¹⁹⁰ Elton O. The First nine book of the Danish history of Saxo Grammaticus / Oliver Elton. – London, 1894 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ulfdalir.ru/sources/42/501/503>; Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи / Е. Мельникова. – Москва, 2001. – 254 с.

лінгвістів, що добре ілюструє вибірковий список використаної ними літератури¹⁹¹.

Перейдемо до розгляду версій походження Рюрика. Варто зауважити, що такі класики російської історіографії, як Сергій Соловйов та Василь Ключевський не заперечували скандинавського походження Рюрика та ролі варягів в історії Русі. Хоча в тодішній Російській імперії було чимало прихильників антинорманізму, влада поблажливо ставилася до норманістів, не перешкоджаючи їхній науковій роботі. Навпаки, заохочувались дискусії норманістів та антинорманістів, що, безперечно, сприяло кращому вивченню теми. На нашу думку, саме у XIX – першій половині XX ст. було здійснено одні з найкращих досліджень походження Рюрика. Одна з таких робіт належить вченому-емігрантові Миколі Беляєву. Вона не втратила своєї актуальності досі, позаяк спирається на значну джерельну базу, яка сьогодні практично недоступна вітчизняним історикам¹⁹². Простеживши хронологію діяльності Рюрика Ютландського та літописного Рюрика, історик дійшов висновку, що це одна й та сама особа, значно доповнивши аргументи Ф. Крузе, робота якого була написана приблизно на сто років раніше, ніж стаття М. Беляєва. Упродовж такого довгого відтинку часу історію вікінгів вивчили значно краще, що дало змогу вченому заперечити аргументи противників данського походження Рюрика.

Після Другої світової війни в Радянському Союзі міцні позиції зайняв антинорманізм, який був вигідний для партійної ідеології. Ситуація не змінилась і сьогодні – більшість дослідників дотримуються старих версій Степана Гедеонова та Вадима Віллінбахова стосовно походження Рюрика. С. Гедеонов висунув версію, що літописний князь походить із племені ободритів, спираючись на тотожність імен *Рюрик* та *Рарор* (сокіл)¹⁹³. Теорію С. Гедеонова розвинув Всеволод Меркулов,

¹⁹¹ Див.: Фомин В. Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу / Вячеслав Фомин. – Москва, 2005. – 342 с.

¹⁹² Беляев Н. Рюрик Ютландский... – С. 215–270.

¹⁹³ Докладніше див.: Гедеонов С. Варяги и Русь... – 354 с.

опираючись на т. зв. мекленбурзьку легенду¹⁹⁴ (серед українських дослідників її підтримує Петро Толочко¹⁹⁵). Аргументи прихильників цієї теорії ґрунтуються на давніх зв'язках між Росією та Мекленбургом, а також на легенді, яку розповів французький письменник Ксав'є Марм'є російському письменникові Володимирі Чивіліхіну. Згідно з нею, у князя ободритів Годлава було троє синів – Рюрик (миролюбний), Сівар (переможний), Трувар (вірний), які стали князувати у Новгороді, Ізборську та Білоозері¹⁹⁶. Але інформація, яку подають Василій Татіщев, Йоакимівський літопис та мекленбурзькі генеалоги стосується XVI–XVIII ст., тож, швидше за все, це проста легенда (свого часу її розвінчав Андрій Чернов).

Крім того, ободритська версія походження Рюрика не має під собою значного наукового підґрунтя, позаяк, по-перше, Скольдунги почали активно розвивати зв'язки з ободритями вже з другої половини IX ст. – Гаральд Синьозубий навіть одружився на доньці ободритського князя Мстивою; по-друге, у IX ст. населенню Ладоги було значно вигідніше запросити до себе данського правителя, який був добре обізнаний із військовою справою та торгівлею, і міг захистити від шведських варягів; по-третє, ободрити тоді оборонялися від наступу тих же вікінгів та Людовіка Німецького, тому не мали змоги відправляти своїх князів для управління іншими країнами (згодом ободрити опинилися в залежності від данів, а потім їх підкорив німецький імператор Оттон I).

Остаточно ободритську гіпотезу походження Рюрика спростувала знахідка археологами Староладозької археологічної експедиції 2008 р. його можливого герба. Опираючись на значну історіографічну та джерельну базу, А. Чернов довів, що гербом Рюрика був сокіл, що має аналог серед англійських монет другої половини X ст. представника династії Скольдунгів Олафа Гуфритсона, на якій теж зображено сокола¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Меркулов В. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме / Всеволод Меркулов // Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – Т. 8 : Антиномизм. – С. 133–145.

¹⁹⁵ Толочко П. Київська Русь / Петро Толочко. – К., 1996. – 238 с.

¹⁹⁶ Пчелов Е. Рюрик... – С. 100–101.

¹⁹⁷ Чернов А. В старой Ладоге найден герб Рюрика? ...: www.chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm

На срібній підвісці X ст. із Гнездова також зображено сокола (цікаво, що на грудях обох соколів зображено молот). А. Чернов вважає, що цей молот був символом одного з найшанованіших богів скандинавів Тора, тож скандинавське походження знахідки незаперечне. Також дослідник проаналізував гіпотезу походження Рюрика з племені ободритів, яка ґрунтується на виведенні його імені від ободритського *Рарог* (сокіл) – так називалося головне місто балто-слов'янських племен. Однак *Рериком* данці називали Мекленбург, позаяк він розташований на території колишнього острова, де було дуже багато тростини (данці називали її *рерик*, натомість ободритів – *ререгами*).

Непереконливо виглядає висновок В. Віллінбахова, що варяги – це балтійські слов'яни, адже дослідник не спирається на серйозну джерельну базу та не наводить переконливих лінгвістичних доказів на свою користь¹⁹⁸. Окрім того, прихильники ободритського походження Рюрика не взяли до уваги той факт, що археологічні сліди перебування ободритів на узбережжі відсутні. Якщо б вони пішли вглиб країни, то тут безперечно мусили залишитися сліди їхнього перебування.

Майже всі наявні джерела вказують на те, що початково в Ладозі господарювали шведські варяги. Тож тут виглядає переконливою думка Михайла Свердлова, що ладозькій верхівці було вигідно запросити до себе на престол людину, яка б не мала тут жодних зв'язків, а отже, залежала б від неї. Але в той самий час Рюрика могли запросити й тому, що він був сином Хальвдана Старого, колишнього конунга Старої Ладоги. Дослідник також наводить цікаві аналогії з історії слов'янських племен, які теж запрошували до себе на князювання військових ватажків. Наприклад, так була створена держава Само¹⁹⁹.

На користь ототожнення літописного Рюрика та Рорика Ютландського свідчить одночасність їхнього життя, що добре ілюструють західноєвропейські джерела²⁰⁰. Згідно з

¹⁹⁸ Вишлінбахов В. Некоторые замечания о теории А. Стендера-Петерсена / Вадим Вишлінбахов // Скандинавский сборник. – Таллинн, 1968. – Вып. 6. – С. 127-139.

¹⁹⁹ Свердлов М. Rorik (Hroekr) I Gordum... – С. 36-40.

²⁰⁰ Ксантенские анналы // Историки эпохи Каролингов / пер. с лат. А. И. Сидорова. – Москва, 1999. – С. 143-160; Свен Аггесен. Краткая история датских королей [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

повідомленнями франкських хронік, Рорик був правителем частини Фризії, яку одержав у спадок від свого батька Хальвдана Старого. У 826 р. Рорик разом із Гаральдом Клаком та його соратниками охрестився і на авдієнції Людовік Благочестивий затвердив за ним область Рустрингію у Фризії.

Але незабаром Рорик посварився з королем і повернувся до звичного ремесла вікінгів – нападів на багаті поселення. У 850 р. йому вдалося захопити значний порт Фризії Дорестафт, й імператор Лотар був змушений повернути Рорикові його володіння, позаяк франкська імперія не могла допустити втрати важливого торговельного центру, який контролював чималу територію. Лотар навіть ув'язнив непокірного вікінга, але згодом відпустив його, після чого Рорик припинив свої напади.

Зауважимо, що після 857 р. відомості про фризького маркграфа зникають із західних хронік і з'являються лише у 873 р. Як ми пам'ятаємо, саме в 862 р., згідно “Повісті минулих літ”, словенські племена прикликали собі на княжіння Рюрика. Отже, маємо ще один аргумент на користь гіпотези Ф. Крузе та М. Беляєва.

Чому ж Рорик залишив власні володіння у Фризії заради Альдейгюборга? Альдейгюборг – це скандинавська назва сучасного невеликого селища Старої Ладоги, що розташована на півночі Росії. Тоді це був визначний політичний та соціокультурний центр околиць земель, ваги йому додавало те, що Альдейгюборг знаходився на перетині важливих торговельних шляхів. На нашу думку, це було спричинено розоренням земель фризького володаря внаслідок протистояння з франкськими імператорами (цілком можливо, що в нього могла з'явитися думка взяти під контроль торгівлю зі Сходом через Стару Ладогу).

Противники данського походження Рюрика твердять, що згадки про діяльність князя у “Повісті минулих літ” є лише у 860-х роках, а потім є лише дата його смерті – 879 р. У цьому

<http://ulfdalir.ru/sources/42/523>; Роскильська хроніка // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 2003. – С. 321–339; Annales Bertiniani. 830–882 // Monumenta Germaniae Historica. – Hannover, 1837. – Т. I. – Р. 419–515; Annales Fuldensis // Monumenta Germaniae Historica. – Hannover, 1891. – Р. 337–415.

немає нічого дивного, позаяк у 863 та 867 рр. Рюрик здійснив два напади на володіння Лотаря, як помсту за те, що ще в 855 р. той знову забрав його володіння у Фризії. Але згодом, у 873 р., Рюрик присягнув на вірність Карлові Лисому, який допоміг йому повернути володіння у Фризії²⁰¹. Хоча того ж таки 873 р. Рюрик присягнув на вірність і Людовикові Німецькому, після чого згадки про нього зникають. Уже в 882 р. аннали називають правителем Фризії племінника Рюрика Готфріда. Євген Пчолов вважає, що це пов'язано з тим, що в 882 р. Олег захопив Київ і вже не міг контролювати заморські володіння Рюрика²⁰².

Одним із найавторитетніших противників данського походження Рюрика був видатний польський славіст Генрик Ловмянський, за версією якого одночасно існувало два Рюрики²⁰³. Проте цей дослідник повністю заперечував повідомлення саг, вважаючи їх ненадійним джерелом. Звичайно, саги джерело суперечливе, але поєднуючи інформацію з них із іншими джерелами, можна вивести цілісну картину тодішньої ситуації, що доводять сучасні історичні праці.

В основному Г. Ловмянський повторив аргументи своїх попередників, доповнивши їх твердженням, що експансії данських вікінгів на Схід перешкодили шведи. Непереконливим виглядає висновок дослідника, що фризьким купцям було невігідно прокладати собі нові шляхи до Ладogi, адже, перш за все, купці думали про своє особисте збагачення, а торгівля із землями Північно-Східної Європи та Арабським Сходом приносила їм значні прибутки²⁰⁴. Крім того, Г. Ловмянський не врахував знахідок фризької кераміки у Бірці та Старій Ладозі. Тогочасна Бірка була великим торговельним та політичним центром, адже знаходилася на узбережжі Балтійського моря, яке належало тодішнім шведським правителям. Вона була тією ланкою, яка зв'язувала Швецію із зовнішнім світом.

²⁰¹ Ксантенские анналы... – С. 143–160; Annales Fuldensis... – Р. 337–415.

²⁰² Пчелов Е. Рюрик... – С. 186.

²⁰³ Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский... – С. 221–249; Ловмянский Г. Русь и норманны... – С. 127.

²⁰⁴ Там же. – С. 241.

Противником скандинавського походження Рюрика (попри визнання скандинавської етимології імені *Рюрик* та зв'язків династії Рюриковичів із скандинавськими країнами) є також Олена Ридзевська. Проте вона не висунула своєї концепції, так як Г. Ловмянський чи інші історики²⁰⁵.

Важливу інформацію подає і т. зв. Йоакимівський літопис, який дійшов до нас завдяки В. Татіщеву. Звичайно, антинорманісти заперечують будь-яку можливість існування літопису, але його вірогідність є досить великою. Не потрібно відкидати і той факт, що до нас дійшла лише незначна частина колишніх писемних джерел, втрачених через об'єктивні причини. Крім того, дослідники підтверджують, що В. Татіщев під час написання своєї "Історії Росії" користувався джерелами, які до нас не дійшли. Важливим аргументом на доказ автентичності Йоакимівського літопису є те, що дослідники ідентифікували річку Кумень із фінською Куммене.

Противники Йоакимівського літопису вважають, що інформація про новгородського посадника Гостомисла є пізнішою вставкою, зробленою можливо і самим В. Татіщевим. Проте дослідники дійшли висновку, що ця розповідь занадто нетривіальна і має значний фолькорно-міфологічний ґрунт, щоб бути вставкою XVIII ст.²⁰⁶. А ободритська версія походження Гостомисла теж дуже суперечлива, позаяк у IX ст. джерела не згадують про такого ободритського князя.

В. Татіщев пропонував свою версію походження Рюрика, згідно з якою той був онуком Гостомисла, сином Умілі. Проте це твердження немає вагомих підстав, тож Є. Пчолов справедливо вважає, що це особиста вставка В. Татіщева, зроблена з патріотичних мотивів. Згідно із повідомленням з Йоакимового літопису, Умілі приснився сон, у якому із її живота виросло чудове дерево. Волхви, до яких звернувся стурбований Гостомисл, потрактували це як блага вістку, що віщує довголіття та могутність майбутнього роду Гостомисла. Варто зазначити, що сон Умілі має аналоги у скандинавських країнах, зокрема, схожий сон бачила дружина Хальвдана Чорного. Отже, в населення Альдейгюборга та Скандинавії був спільний

²⁰⁵ Рьдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия... - С. 166-168.

²⁰⁶ Повесть временних лет... - С. 466-467.

фольклор. Можна припустити, що Рюрик одружився на Умлі, але той самий Йоакимівський літопис повідомляє, що його жінкою була Єфанда, донька урманського князя. Ми більше схиляємося до цього твердження, адже це був династичний шлюб, завдяки якому Рюрик здобув підтримку урманських варягів на чолі з братом Єфанди Олегом. Урманію ж сьогодні ототожнюють із однією з областей Швеції.

Якщо зіставити всі відомі нам джерела з Йоакимівським літописом, побачимо цілісну картину історії Північно-Східної Русі. У "Повісті минулих літ" про цей період якраз є дуже мало інформації²⁰⁷. На нашу думку, це не дивно, позаяк укладачі літопису не могли виставити в невідомому світлі засновника династії (за Йоакимівським літописом виходило, що Рюрик захопив владу силою і проти нього повстала місцева знать на чолі з Вадимом). Ігор Фроянов дійшов висновку, що Вадим Хоробрий був новгородським ватажком, а в його усуненні Рюриком не було нічого дивного – переможець завжди усував негодних для себе противників²⁰⁸.

Отже, найвірогідніше, що літописний Рюрик належав до династії Скольдунгів і мав володіння не лише в Східній Європі, а й у Західній. Він поводив себе як типовий вікінг, грабуючи багаті землі, або утверджуючись у них як повноправний правитель.

THE DEBATE OVER THE ORIGIN OF THE CHRONICLE PRINCE RURIK

Natalia RAJTAROVSKA

The Ivan Franko National University of Lviv

The article considers the version of the origin of the chronicle of Prince Rurik. On the basis of current research and the information from archeological sources supported the hypothesis of Professor F. Cruse, who believed that Rurik and Rauric Jutland is one person.

Keywords: chronicle Rurik, Vikihgs, Scyldings, Rauric Jutland, the sagas of ancient times, Obodrits, Frieze.

²⁰⁷ Повесть временных лет... – С. 17–19.

²⁰⁸ Докладніше див.: Фроянов И. Мятёжный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия / Игорь Фроянов. – Санкт-Петербург, 1992. – 280 с.